

УДК 39(477)(091)“1940/1960”:001.32]:303.446.4

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2026.02.012>

БЕХ МИКОЛА

кандидат історичних наук, завідувач відділу «Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4186-1339>

БЕКН МΥΚΟΛΑ

a Ph.D. in History, a head of the *Archival Scientific Funds of Manuscripts and Audio-Recordings* Department of M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4186-1339>

Бібліографічний опис:

Бех, М. (2026) Відродження української етнографії в 1940–1960-х роках та розробка колективної монографії «Українці» як важливий етап становлення вітчизняної академічної етнології. *Народна творчість та етнологія*, 2 (410), 12–25.

Bekh, M. (2026) The Revival of Ukrainian Ethnography in the 1940s–1960s and Development of the Collective Monograph “Ukrainians” as an Important Stage in the Formation of Ukrainian Academic Ethnology. *Folk Art and Ethnology*, 2 (410), 12–25.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2026. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЇ В 1940–1960-х РОКАХ ТА РОЗРОБКА КОЛЕКТИВНОЇ МОНОГРАФІЇ «УКРАЇНЦІ» ЯК ВАЖЛИВИЙ ЕТАП СТАНОВЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ АКАДЕМІЧНОЇ ЕТНОЛОГІЇ

Анотація / Abstract

У статті проаналізовано процес відродження української етнографії в 1940–1960-х роках як одного з визначальних етапів становлення сучасної академічної етнології. Дослідження ґрунтується на поєднанні інституційного та інтелектуального підходів, що дає змогу комплексно висвітлити умови функціонування науки в повоєнний період. Розглянуто основні чинники розвитку етнографічних досліджень, зокрема вплив кадрового дефіциту, ідеологічного контролю та організаційних трансформацій, спричинених політикою радянської влади. Особливу увагу приділено процесу відновлення наукових установ, зокрема створенню Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, а також формуванню його структурних підрозділів. Проаналізовано роль провідних учених, насамперед Максима Тадейовича Рильського, у відновленні етнологічних досліджень, організації польових експедицій і підготовці наукових кадрів. Висвітлено значення комплексних стаціонарних і експедиційних досліджень як основи для

формування джерельної бази української етнології повоєнного часу. Центральне місце в статті відведено аналізу колективної монографії «Українці» як масштабного академічного проєкту, що став важливим етапом інституціоналізації етнологічної науки. Розкрито особливості підготовки видання, організацію наукової співпраці, роль польових досліджень та міждисциплінарної взаємодії. Окремо проаналізовано ідеологічні обмеження, які вплинули на долю видання, зокрема його заборону та обмеження поширення. Показано, що, попри ідеологічний тиск, монографія «Українці» стала фундаментом для подальшого розвитку етнології, оскільки сприяла систематизації знань про традиційну культуру, формуванню нових дослідницьких підходів і становленню наукової школи. Простежено подальшу рецепцію цієї праці в незалежній Україні, її перевидання та використання в сучасних наукових дослідженнях. Зроблено висновок, що відродження української етнографії в 1940–1960-х роках було не лише процесом відновлення наукової традиції, а й етапом формування нової дослідницької парадигми, у якій колективна монографія «Українці» відіграла ключову роль як науковий і водночас інституційний феномен.

Ключові слова: українська етнографія, етнологія, колективна монографія «Українці», інституціоналізація науки, повоєнний період, польові дослідження, наукові школи, ідеологічний вплив, історіографія української науки.

The process of revival of Ukrainian ethnography in the 1940s–1960s as one of the defining stages in the development of modern academic ethnology is analyzed in the article. The study is based on a combination of institutional and intellectual approaches, which enables a comprehensive examination of the conditions of the discipline functioning in the postwar period. The main factors influencing the development of ethnographic research, particularly the impact of staff shortages, ideological control, and organizational transformations caused by the Soviet policies are considered. Particular attention is paid to the process of restoring scientific institutions, specifically the establishment of the Institute of Art Studies, Folklore and Ethnography of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, as well as the formation of its structural units. The significance of leading scholars, primarily Maksym Tadeiovych Rylskyi, in the revival of ethnological research, the organization of field expeditions, and the training of scientific personnel are analyzed. The importance of comprehensive stationary and expeditionary research as the foundation for forming the source base of postwar Ukrainian ethnology is highlighted. A central focus of the article consists of the analysis of the collective monograph «Ukrainians» as a large-scale academic project that has become a crucial stage in the institutionalization of ethnological science. The specifics of the edition preparation, the organization of scholarly collaboration, and the role of field research and interdisciplinary cooperation are described. The ideological restrictions those have influenced the edition's fate, including its ban and restrictions on distribution, are analyzed separately. It is shown that, despite the ideological pressure, the monograph «Ukrainians» has become the foundation for the further development of ethnology, as it contributed to the systematization of knowledge about traditional culture, the formation of new research approaches, and the establishment of a scientific school. The subsequent reception of this work in independent Ukraine, its reprinting, and its use in contemporary scientific research are traced. It is concluded that the revival of Ukrainian ethnography in the 1940s–1960s is the process of restoring a scientific tradition as well as a stage in the formation of a new research paradigm, in which the collective monograph «Ukrainians» played a key role both as a scientific and an institutional phenomenon.

Keywords: Ukrainian ethnography, ethnology, the collective monograph «Ukrainians», institutionalization of science, postwar period, field research, academic schools, ideological influence, historiography of Ukrainian science.

Вступ. Відродження української етнографії в післявоєнний період є одним із ключових етапів становлення сучасної академічної етнології, що відбувався в умовах складних інституційних трансформацій, кадрового дефіциту та ідеологічного тиску. Попри значний інтерес дослідників до цієї проблематики, питання розвитку етнографічної науки в 1940–1960-х роках вивчені нерівномірно й потребують комплексного історіографічного осмислення. Особливо це стосується процесів інституціоналізації науки, формування дослідницьких програм та реалізації масштабних академічних проєктів.

Метою статті є аналіз процесу відродження української етнографії в 1940–1960-х роках, зокрема діяльності академічних установ, кадрового забезпечення та наукових стратегій, а також з'ясування ролі колективної монографії «Українці» як ключового етапу формування системного етнологічного знання. Наукова новизна полягає в поєднанні інституційного та інтелектуального аналізу розвитку етнографії цього періоду, а також у розгляді монографії «Українці» як наукового проєкту, так і інструменту відновлення дисципліни.

Виклад основного матеріалу. Розгор-
тання етнологічних досліджень у 1940-х
роках в Україні слід розглядати не лише
як відновлення перерваної наукової тради-
ції, а і як процес фактичної реконструкції
дисципліни після її інституційного знищен-
ня в 1930-х роках. У цьому контексті від-
новлення етнографії відбувалося в умовах
кадрової кризи, ідеологічного контролю та
обмежених ресурсів, що зумовило специфіку
тематичних і методологічних підходів дослі-
джень. Значним внеском у вивчення процесу
відновлення народознавчих студій у 1940-х
роках є праці академіка Ганни Скрипник,
у яких учена-етнолог проаналізувала діяль-
ність академічних установ у повоєнний пері-
од [24]. Проблематиці та результатам польових
досліджень Полісся, а також висвітленню
наукових біографій дослідників цього
часу (зосібна Мустафи Козакевича, Василя
Пастушина, Людмили Шевченко та ін.) при-
свячені розвідки львівського дослідника
Ігоря Гілевича [14; 15; 16]. Скажімо, озна-
йомлення з його публікаціями дають змогу
реконструювати методіку та умови роботи
етнографів у складні повоєнні десятиліт-
тя. Статті Галини Гончар зосереджені на
постаті Костя Гуслистого – одного з ключо-
вих організаторів української етнологічної
науки в 1950–1960-х роках. Авторка детал-
но розглядає роль ученого у підготовці фун-
даментальних колективних праць та аналі-
зує його наукову комунікацію крізь призму
епістолярної спадщини [17; 19]. Питання
відродження й функціонування профіль-
ної наукової періодики (зокрема журналу
«Народна творчість та етнографія») висвіт-
люються в розвідках Катерини Бех, яка про-
стежує еволюцію видавничої діяльності в
контексті тогочасних ідеологічних і науко-
вих трансформацій [10; 11; 12].

1920–1930-ті роки стали періодом інсти-
туційного та концептуального становлен-
ня української етнографії, коли в межах
Української академії наук сформувалася
розгалужена мережа наукових установ –
Етнографічна комісія, Музей (Кабінет)

антропології та етнології імені Хведора
Вовка, відділ примітивної культури та
народної творчості. Згуртувавши навколо
себе прогресивну національно орієтова-
ну інтелігенцію, академічні центри розгор-
нули масштабні фольклорно-етнографічні
студії. Завдяки створенню дієвої корес-
пондентської мережі, що охоплювала всю
територію тогочасної УРСР, було сформо-
вано унікальний масив джерел українського
народознавства. Важливим етапом профе-
сіоналізації дисципліни стало заснування
спеціалізованих періодичних видань, таких
як «Етнографічний вісник», «Матеріали до
етнології», «Первісне громадянство та його
пережитки на Україні». Водночас репресії
кінця 1930-х років перервали цей розвиток,
спричинивши втрату наукових кадрів, що
суттєво вплинуло на подальше відновлен-
ня дисципліни. Народознавчі осередки було
ліквідовано: частину співробітників цих
підрозділів примусово перевели до скла-
ду Інституту матеріальної культури, тоді як
інших було фізично знищено каральними
органами радянського режиму. Попри сис-
темний тиск та репресії, нагальна необхід-
ність у діяльності спеціалізованої академіч-
ної установи для дослідження народної куль-
тури залишалася актуальною. Це зумовило
формування в червні 1936 року Інституту
українського фольклору, який мав централі-
зувати вивчення народної творчості в нових
ідеологічних умовах [24, с. 7]. У 1940-х роках
Президією Академії наук було винесено
рішення про організацію Етнографічного
сектору при Інституті фольклору, і саме тоді
постало питання про зміну його назви [2,
арк. 13]. Однак реалізацію цих планів пере-
рвала Друга світова війна. Через евакуацію
установи до Уфи в 1941 році заснування
етнографічного підрозділу стало неможли-
вим. У цей період інституцію реорганізува-
ли у відділ фольклору в межах об'єданого
Інституту суспільних наук АН УРСР. На
базі цього відділу в червні 1942 року було
сформовано Інститут народної творчості та
мистецтв. Нову наукову установу спочат-

ку очолив професор Микола Грінченко, а з грудня 1942 року керівництво перейшло до академіка Максима Рильського.

На початку 1944 року Інститут повернувся до Києва, де актуалізувалося питання його подальшої реорганізації. Запропонований проєкт передбачав створення на базі Інституту народної творчості та мистецтв двох окремих наукових установ – Інституту історії українського мистецтва та Інституту етнографії і фольклору. Утім, реалізація цього задуму виявилася неможливою через гострий дефіцит наукових кадрів, що особливо відчутно позначався в галузі етнографії. Складність ситуації виразно відображена в листуванні того часу. Зокрема, у листі до Миколи Платоновича Бажана – тодішнього заступника голови Ради народних комісарів УРСР – Максим Тадейович Рильський дав розгорнуту характеристику стану етнографічної науки, підкреслюючи її кадрову виснаженість та інституційну слабкість: «З Інститутом етнографії та фольклору справа значно складніша, але тільки по відділу етнографії. Потрібно буде очевидно, кілька років та запрошення фахівців з РСФСР, поки питання підготовки кадрів етнографів та полагодження систематичної науково-дослідної роботи буде можливим. Але відступати від цього не можливо, бо рано чи пізно ми до цього мусимо прийти» [2, арк. 8]. Тодішній очільник Інституту чітко усвідомлював проблему фактичної відсутності професійних етнографів у структурі Академії наук УРСР. У листі до Президії Академії наук М. Т. Рильський окреслює причини занепаду народознавства, пов'язуючи їх із наслідками інституційних трансформацій 1930-х років: «На тлі загального розвитку гуманітарних наук на Україні жодна ділянка не дійшла такого стану занепаду, особливо після 1933-го та 1937 р., як наука мистецтвознавства. При Академії УРСР, при Університетах, художньому ін-ті і др. були зліквідовані всі заклади, що до того провадили дослідчу роботу з мистецтвознавства. Врешті це привело до

винятково тяжкого стану в одній із найбільш відповідальних царин української культури, припинилася будь-яка дослідницька робота, розгубились кадри фахівців» [2, арк. 12]. Констатовані архівні матеріали свідчать про те, що академік М. Рильський відкрито артикулював критичний стан гуманітарних дисциплін, зокрема етнографії, та наголошував на негативних наслідках реорганізаційних процесів середини 1930-х років для розвитку народознавства.

17 червня 1944 року постановою Ради народних комісарів УРСР було утворено Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР [3, арк. 23]. Зусиллями Максима Рильського в його структурі було організовано етнографічний відділ, проте через кадрову кризу в науковій сфері він розпочав повноцінне функціонування лише восени 1944 року. На початковому етапі єдиним співробітником відділу був В. Слободянюк, який завершував кандидатську дисертацію на тему «Родова основа весняної обрядової поезії східних слов'ян» [4, арк. 8]. Лише 22 вересня 1944 року виконувачем обов'язків завідувача відділу етнографії було призначено кандидата філологічних наук Всеволода Дашкевича [5, арк. 15]. Із жовтня 1944 року до роботи у відділі долучився В. Денисенко, який зосередився на розробці етнографічних програм [4, арк. 19]. Отже, у вкрай обмеженому кадровому складі відділ етнографії ІМФЕ АН УРСР розпочав свою діяльність. Проблему з кадрами вдалося частково вирішити після створення Львівського відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН та передачу в його підпорядкування Львівського етнографічного музею [6]. Водночас обмеженість наукового потенціалу унеможливлявала реалізацію масштабних дослідницьких проєктів упродовж другої половини 1940-х років.

Створений відділ етнографії продовжив традиції монографічних досліджень, започаткованих ще Етнографічною комісією та іншими народознавчими установами в 1920–

1930-х роках. Основною плановою темою відділу було визначено «Етнографічний опис колгоспного села», що відповідало як науковим, так і ідеологічним запитам часу. Упродовж 1946–1947 років методом стаціонарного дослідження було зібрано значний емпіричний матеріал у с. Червона Слобода на Черкащині, який нині зберігається в Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського [1]. Зібрані матеріали, незважаючи на помітні ідеологічні нашарування радянського періоду, становлять важливе джерело для аналізу трансформацій обрядово-звичаєвої культури, змін у традиційному світогляді та морально-етичних уявленнях сільського населення в першій половині ХХ ст. Вони дають змогу простежити процес формування радянської обрядовості як складного синтезу традиційних і нових соціокультурних практик. Показово, що започаткована в цей час традиція комплексного вивчення сільської культури отримала своє продовження і в сучасній українській етнології. Зокрема, Галина Бондаренко у 2004 році здійснила повторне експедиційне дослідження в с. Червона Слобода, зібравши новий польовий матеріал та проаналізувавши динаміку трансформацій традиційної культури сільського населення в умовах пострадянського розвитку [13].

Поступове інституційне відновлення етнографічної науки наприкінці 1940-х років, попри кадрові та організаційні труднощі повоєнного періоду, створило підґрунтя для реалізації масштабних узагальнюючих наукових досліджень. Першим великим проектом післявоєнної етнології було створення двотомної колективної праці «Українці». Підготовка цієї історико-етнографічної монографії, ініційована та реалізована під науковим керівництвом Максима Рильського, тривала понад десять років. Саме в процесі написання монографії «Українці» відбулося остаточне оформлення відділу етнології як потужного академічного осередку. Проект було винесено на

обговорення під час Першої української республіканської наради з питань етнології, що відбулася у Львові 23–26 лютого 1954 року за участю фахівців із Мінська, Тбілісі, Кишинева, Риги та інших наукових центрів. Серед ключових рішень наради визначено першочергові завдання зі створення «Атласу матеріальної культури українського народу», а також підготовку розділу «Українці» до одного з томів серії «Народи світу», що виходила в Москві. Відповідно до постанови Президії АН УРСР від 10 липня 1954 року наукове керівництво проектом було доручено К. Гуслистому [18, с. 118]. Аналіз стенограми наради доводить, що стан етнографічних досліджень в Україні отримував загалом схвальні оцінки, особливо в порівнянні з іншими республіками радянського союзу, що свідчить про поступове відновлення та інституційне зміцнення галузі в післявоєнний період. Зауважимо, що запроTOCOLьоване засідання підтверджує не лише значний масштаб зусиль українських учених, спрямованих на відродження народознавчих досліджень, а й ключову роль Максима Рильського, який відстоював формування нової дослідницької парадигми, орієнтованої на комплексне вивчення культури.

Підготовка тому «Українці» із серії «Народи світу» від 1 вересня 1954 року стала плановою роботою. Одразу під керівництвом Костя Гуслистого було розпочато роботу над укладанням проспекту монографії. Реалізація цього завдання перебувала на особистому контролі М. Рильського. Серед особових справ співробітників виявлено, зокрема, матеріали про догану Г. Ю. Стельмаху за затягування та несвоєчасне виконання роботи зі створення проспекту монографії «Українці» [7, арк. 15]. Григорія Стельмаха було відсторонено від роботи над укладанням проспекту, виконання якої доручили молодшому науковому співробітникові відділу Олексі Куницькому. До підготовки тексту також долучилися інші співробітники, зокрема Людмила Шевченко [16, с. 115]. Наприкінці 1954 року проект роз-

глянули на засіданнях слов'яно-російського сектору Інституту етнографії АН СРСР. За результатами обговорення проспект було схвалено з окремими уточненнями та опубліковано в 1956 році накладом 1500 примірників [25].

Широкомасштабним польовим дослідженням відводилося ключове значення в реалізації колективної наукової роботи. Упродовж 1955–1957 років було проведено експедиційні виїзди до Волинської, Дніпропетровської, Закарпатської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Одеської, Полтавської, Сумської, Хмельницької та Черкаської областей. Зібраний матеріал дав змогу заповнити численні прогалини у вивченні традиційно-побутової та сучасної культури. Українські науковці, що відроджували етнологію в 1940–1950-х роках, насамперед спиралися на академічні традиції, закладені попереднім (репресованим) поколінням дослідників. Яскравим прикладом польової роботи цього періоду стало експедиційне відрядження до Волинської області, що тривало з 27 січня по 25 лютого 1955 року. До складу експедиції входило четверо наукових співробітників ІМФЕ, двоє музейних працівників, художник та кінооператор. Перед учасниками поставили завдання вивчати окремі сфери культури та побуту місцевого селянства: виробничий і громадський побут (О. Кувеньова), сім'ю та сімейний побут (О. Кравець), промисли та харчування (Л. Шевченко), житло та одяг (керівник експедиції Г. Стельмах), сільське господарство (І. Бондар). Музейні співробітники (І. Бондар та Р. Наумович) здійснювали збір експонатів, що репрезентували культуру й побут краю, для комплектування музейних збірок. Дослідницька робота проводилася у двох населених пунктах: с. Бірки Любешівського району та с. Низкиничі Іваничівського району. Обидва села представляли різні частини Волинської області й були цікаві для групи дослідників у контексті регіональної специфіки. Село Бірки, розташоване на крайньому заході Полісся,

зберігало архаїчні уявлення про народну культуру та побут. Натомість с. Низкиничі репрезентувало історичну Волинь і демонструвало швидкі соціально-економічні трансформації під впливом розвитку шахтарського міста Нововолинська.

Для вивчення етногенезу та етнічної історії українців у 1956 році в ІМФЕ АН УРСР при відділі етнографії було створено групу антропологів. Цього самого року під керівництвом В. Дяченка була проведена перша тривала українська антропологічна експедиція [21, с. 161].

Саме під час роботи над монографією «Українці» на високому науковому рівні було порушено питання історико-етнографічного районування України. У зв'язку із цим наприкінці лютого 1956 року в Києві в ІМФЕ АН УРСР відбулася спеціальна нарада за участю провідних етнологів, істориків, археологів, мовознавців, мистецтвознавців та економістів республіки [22]. Результати цієї наради лягли в основу етнографічного районування, узагальненого Костьом Гуслистим, Дмитром Косариком та Володимиром Горленком у другому параграфі першого розділу колективної монографії «Українці» [20]. На основі фактичного матеріалу ці вчені виокремили три великі етнографічні райони в межах українських етнічних земель: південно-східний, північний (Полісся) і західний. Як підкреслював уже сучасний відомий етнолог Михайло Глушко, «запропоновані ними положення з цього питання стали базовими для наступних поколінь етнографів» [17, с. 181].

Рукопис першого тому було здано до друку на початку 1958 року. Макет монографії побачив світ 1959 року. До редакційної колегії входили К. Гуслистий, Ф. Лось, М. Рильський, Г. Стельмах та ін. Книга мала великий формат (830 сторінок), була багато ілюстрована картами, портретами видатних діячів України, репродукціями картин, фотографіями зразків одягу, предметів побуту українців. Готовий макет першого тому пройшов апробацію в Інституті археології та

Інституті історії АН УРСР. Коли надійшли перші рецензії, 17–20 квітня 1959 року було скликано вчену раду ІМФЕ, на якій головували М. Рильський та К. Гуслистий. У своєму вступному слові Максим Тадейович, характеризуючи монографію, зазначив: «Це перша ластівка, і як бачите, ластівка досить вагома. Я думаю, що вона вагома не тільки кількістю своїх сторінок, а й якістю своєї роботи. Це запорука, і мені здається щаслива запорука, можливості розглянути український народ, його культуру, його етнографічні особливості... І розуміється, така робота (недарма вона випущена як макет) потребує широкого обговорення» [9, арк. 3]. У свою чергу К. Гуслистий про монографію зауважив: «В основному значну частину роботи доводилось виконувати силами молоді: аспірантів, молодших наукових співробітників, і товариші на цій роботі вчилися» [9, арк. 85]. Це наукове обговорення, із залученням провідних учених-гуманітаріїв та представників культурної інтелігенції, було організовано насамперед стараннями М. Рильського. Робота в цілому отримала схвальні відгуки, хоча окремі зауваження мали місце, проте вони не мали суттєвого впливу на загальну оцінку проекту.

Однак цей тираж не дійшов до широкого загалу, позаяк партійна влада визнала його таким, що не відповідає прийнятим ідеологічним догмам. Книга була заборонена, а робота над другим томом припинена. Видання підготовленої 1964 року двотомної узагальнюючої праці «Українці» також не підлягало розповсюдженню. Попри це, значення монографії для української етнології залишалось незаперечним. Вона стала фундаментом для подальших досліджень, оскільки у процесі підготовки було зібрано широкий та систематизований матеріал із народного побуту й традиційної культури. Монографія «Українці» не лише зафіксувала етнографічний досвід покоління 1950–1960-х років, але й створила методологічні підвалини для роботи наступних наукових поколінь.

Сучасні українські етнологи, учні того покоління, яке брало участь у написанні перших «Українців», неодноразово зверталися до матеріалів монографії, перевидаючи її та використовуючи як основу для аналізу трансформацій народної культури, дослідження регіональних особливостей та формування нових наукових парадигм у галузі етнології. Отже, навіть заборона видання не зменшила його академічної цінності, а навпаки – підкреслила необхідність подальшого відновлення та систематизації українського етнографічного знання.

Згодом відомий український етнолог Всеволод Науко у своїх мемуарах згадував: «Десь наприкінці 1950-х рр. ми підготували до друку історико-етнографічну монографію “Українці”. Її макет одразу ж підпав під шквал нищівної критики. Критикувати, як відомо, завжди легше, особливо за умов ідеологічного пресингу, адже жодна тоді тодішня республіка колишнього Союзу, насамперед росія, не спромоглася на щось подібне. Росіяни ще й не починали готувати монографію про свій народ! А в той час, за аналогією з Османською імперією, жодна будова не могла бути вищою за турецьку мечеть. Як ми, наприклад, не могли збудувати сотисячний стадіон, аж поки не з’явився такий стадіон у Лужниках. І от ми на черговому обговоренні макету “Українці” – цього разу у відділі науки ЦК КПУ. Одне з зауважень тодішнього завідуючого цього відділу Юрія Юрійовича Кондуфора (знав би він, що через півтора десятиліття я буду його заступником на істаці КДУ) стосуватиметься мене: чому на карті показані українці за межами УРСР? Я підвівся і сказав, що державні кордони не збігаються з етнічними і що будь-який народ переходить в інший не одразу, а десь так, як, скажімо, лісова зона – в степову. Мене рішуче підтримав Максим Тадейович та інші. Але резюме Юрія Юрійовича було беззаперечним: “Ми самі знаємо, що і як треба показувати”. Отже, Максим Тадейович і тоді не був всесильним, і, як наслідок, монографія “Українці” так і не вийшла в світ» [23, с. 68].

Іл. 1. Співробітники відділу етнографії ІМФЕ. Зліва направо:
 (сидять) Микола Приходько, Олександра Кувеньова, Кость Гуслистий, Єлизавета Данилова,
 Світлана Круц, Олена Кравець, Мар'ян Миловський, Валентина Келембетова;
 (стоять) Володимир Діденко, Наталія Гаврилук, Галина Захарова, Володимир Горленко,
 Василь Дяченко, Володимир Зінич, Всеволод Наулко, Анатолій Орлов, Вадим Миронов. 1966 р.
 Світлина зберігається в АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України

Іл. 2. Михайло Михайлович Гайдай під час польових досліджень. 1970-ті рр.
 Світлина зберігається в АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Публікується вперше

Іл. 3. Антропологи ІМФЕ за роботою. 1966 р.
Світлина зберігається в АНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України

Іл. 4. Монографія «Українці». 1999 р.

У Науковому архіві ІМФЕ є численні документи, що ілюструють винахідливість, із якою тодішній очільник Інституту намагався тиснути на партійні органи, аби монографія «Українці» була опублікована. Найбільш поширеним методом було посилення на С. Толстова, директора Інституту етнографії та антропології АН СРСР. У листах до ЦК КПУ Максим Тадейович писав, що «головним науковим і політичним завданням українських етнографів, на думку С. П. Толстова, є вкидання історико-етнографічної монографії “Українці” в двох томах до VII міжнародного конгресу антропологічних та етнографічних наук у Москві» [8, арк. 4]. Проте в 1964 році, напередодні згаданого заходу, в одному із томів видання «Народи світу» було опубліковано історико-етнографічний нарис про українців, який, за влучним висловлюванням Ігоря Гілевича, був «бідною тінню» первісного варіанта й відрізнявся значною схематичністю [16, с. 111].

У сучасній історіографічній літературі побутує думка, що після 1961 року роботу над монографією «Українці» було припинено. Проте Лідія Артюх, нині провідна наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр», на засіданнях відділу зазначала, що, прийшовши до Інституту наприкінці 1960-х років, вона вносила правки до історико-етнографічної монографії «Українці». Під час опрацювання архівних матеріалів відділу етнографії було виявлено рукопис, рекомендований до друку в 1967 році, під назвою «Культура і побут українського народу (дожовтневий період і радянська доба)», присвячений світлій пам'яті Максима Тадейовича Рильського. За змістом і структурою цей рукопис майже не відрізнявся від монографії «Українці». Рукопис монографічного дослідження «Культура і побут українського народу» так і не був надрукований. Єдиний екземпляр макету історико-етнографічної монографії «Українці» зберігався в сейфі відділу архівних фондів рукописів та фонозаписів ІМФЕ, і видава-

ти його відвідувачам дозволялося лише за згодою директора Інституту. Так, Галина Бондаренко, яка сьогодні очолює відділ «Український етнологічний центр», раніше згадувала, що під час навчання на історичному факультеті Державного університету ім. Т. Г. Шевченка вона навіть не підозрювала про існування цієї книги й була вельми здивована, дізнавшись про неї після вступу до аспірантури ІМФЕ.

Монографія «Українці» кілька разів перевидавалася вже в період незалежності України. Здійснено це було сучасними українськими етнологами – представниками наукової школи, що формувалася в контексті підготовки першого видання праці. Перше перевидання побачило світ у 1999 році і складалося з двох книг. Якщо порівняти з початковим варіантом, то воно вирізнялося оновленою концептуальною та методологічною основою, зокрема відмовою від марксистсько-ленінського формаційного підходу, який раніше зумовлював штучний поділ народної культури на «капіталістичний» і «соціалістичний» періоди та обмежував можливості цілісного аналізу української нації. У вступі до першої книги голова редакційної колегії Анатолій Пономарьов писав: «Ця книга – звернення до майбутнього української нації через осмислення її минулого й сьогодення. У той же час це звернення до нашої історичної пам'яті, у скарбах якої є й шана до етнографів-шестидесятників, котрі дбайливо готували ґрунт для серйозних роздумів про українців, як самобутню і самостійну націю. Тож нехай цей випуск “Українців” буде вінком нашої пам'яті і вдячності тим українським ученим: Максиму Рильському, Костю Гуслистому, Анатолію Порицькому, Григорію Стельмаху, Якову Прилипку, Миколі Приходьку, Олені Кравець, Олександрі Кувеньовій, Олексі Куницькому, Дмитру Косарику, Володимирі Зіничу, Василю Дяченку» [25].

У 2000 році було опубліковано російськомовний варіант монографії «Українці» в серії «Народи і культури». Відповідальним

редактором цієї серії був Валерій Тишков – на той час директор Інституту етнології і антропології ім. М. М. Миклухо-Маклая РАН. З позиції вітчизняного наукового середовища, яке досліджує та фіксує особливості ідентичності українців і відстоює національні наукові підходи, варто зауважити, що цей російський науковець у подальшому був залучений до формування ідеологічно забарвлених інтерпретацій історичного розвитку пострадянського простору, зокрема щодо проблематики так званої Новоросії та історії окупованого Криму. Зокрема, ще у вступі до монографії «Українці» (2000) В. Тишков визначав українство як багатетнічну спільноту, акцентував на ідеях мультикультуралізму та наголошував на регіонально-культурному різноманітті українців. Подібні підходи, які сьогодні активно актуалізуються в інформаційно-пропагандистських дискурсах, потребують критичного осмислення в сучасній українській гуманітаристиці. Водночас зазначені інтерпретаційні втручання «російських колег» не змогли применшити значення монографії «Українці» як фундаментального академічного видання. Більше того, сам факт її підготовки і публікації в російськомовному варіанті в межах авторитетної наукової серії засвідчує, що ще на початку 2000-х років у науковому дискурсі було зафіксовано визнання українців як окремої нації.

Популярність монографії «Українці» та суспільний запит зумовили потребу підготовки наступного, розширеного, видання у трьох томах. Підготовку й публікацію першого тому було здійснено у 2005 році під керівництвом академіка Ганни Аркадіївни

Скрипник. Робота над двома наступними томами цієї фундаментальної праці триває – вони перебувають на етапі добору та опрацювання наукового матеріалу.

Висновок. Відродження української етнографії в 1940–1960-х роках було складним процесом, зумовленим необхідністю реконструкції дисципліни після її інституційного руйнування в 1930-х роках. У повоєнний період формування академічної етнології відбувалося в умовах кадрового дефіциту, обмежених ресурсів та ідеологічного контролю, що впливало на тематику й методологію досліджень. Водночас відновлення діяльності Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР і розбудова його структури стали важливим кроком до інституційного відродження науки. Визначальну роль у цьому процесі відіграв Максим Рильський, який сприяв розвитку етнографічних досліджень, підготовці кадрів і реалізації узагальнюючих наукових проектів. У цьому контексті колективна монографія «Українці» постає як перша масштабна науково-дослідницька робота післявоєнної етнології та важливий чинник її інституціоналізації. Попри ідеологічні обмеження та заборону видання, монографія зберегла своє наукове значення – у процесі її підготовки було сформовано джерельну базу, дослідницькі підходи та нове покоління науковців. Перевидання праці в незалежній Україні підтвердили її актуальність. Отже, монографія «Українці» є знаковим етапом розвитку української етнології, що поєднав науковий і інституційний виміри та заклав підґрунтя для подальшого розвитку народознавства.

Джерела та література

1. АНФРФ ІМФЕ. Ф. 14-5. Од. зб. 21–28. «Монографія про колгоспне село. Етнографічні матеріали, зібрані Р. Кантор, М. Марченком, В. Денисенком та О. Друцьким у с. Червона Слобода Черкаського району Київської області в 1947–1948 рр.».
2. НА ІМФЕ. Оп. 1. Спр. 9. «Листування з Президією Академії наук та бюро відділу суспільних наук про поновлення діяльності Інституту та утворення нових відділів за 1944 рік». 44 арк.

3. НА ІМФЕ. Оп. 1. Спр. 324. Доповідні записки та листування з партійними і радянськими органами з питань наукової діяльності Інституту (13 січня – 9 листопада 1962 р.). 64 арк.
4. НА ІМФЕ. Оп. 1. Спр. 12. Річний звіт Інституту про виконання плану науково-дослідної роботи за 1944 рік. 20 арк.
5. НА ІМФЕ. Оп. 2 л. Спр. 19. Особова справа Дашкевича Всеволода Яковлевича, зав. відділом етнографії (28 квітня 1944 – 13 серпня 1948 рр.). 34 арк.
6. НА ІМФЕ. Оп. 1. Спр. 28. Постанова Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У № 1023 від 2 липня 1945 р. і акт від 31 серпня 1945 р. про передачу Львівського етнографічного музею Львівському відділенню Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії. 2 арк.
7. НА ІМФЕ. Оп. 2 л. Спр. 19. Особова справа Стельмаха Григорія Юхимовича, ст. наук. співробітника, зав. відділом етнографії (15 січня 1946 р.). 116 арк.
8. НА ІМФЕ. Оп. 1. Спр. 306. Листування з партійними та радянськими органами з питань діяльності Інституту (4 січня – 25 листопада 1961 р.). 26 арк.
9. НА ІМФЕ. Оп. 1 Спр. 273. Стенограма засідання вченої ради Інституту по обговоренню макету «Українці» 17–20 квітня 1959 року. 89 арк.
10. Бех К. Весільна та шлюбно-обрядова тематика на сторінках журналу «Народна творчість та етнологія». *Народна творчість та етнологія*. 2025. № 2. С. 22–36. DOI: <https://doi.org/10.15407/nte2025.02.022>.
11. Бех К. Публікаційна діяльність молодих учених Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України: пошук нових ракурсів гуманітарних досліджень (1991–2020-ті роки). *Народна творчість та етнологія*. 2026. № 1. С. 8–27. DOI: <https://doi.org/10.15407/nte2026.01.008>.
12. Бех К. Соціокультурні практики та громадський побут міського населення у науковому дискурсі (на матеріалах публікацій фахового журналу «Народна творчість та етнологія»). *Етнічна історія народів Європи*. 2026. Вип. 78. С. 53–61. DOI: <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2026.78.07>.
13. Бондаренко Г. Трансформація звичаєво-обрядової культури та морально-ціннісних орієнтацій сільського населення Наддніпрянщини (село Червона Слобода Черкаського району Черкаської області). *Українська етнокультура в контексті глобальних викликів*. Київ, 2014. С. 52–61.
14. Гілевич І. Українська етнографічна наука у першому повоєнному десятилітті та польові дослідження Полісся. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2008. № 43. С. 34–53.
15. Гілевич І. *Польові етнографічні дослідження Полісся України (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 «Етнологія». Львів, 2012. 19 с.
16. Гілевич І. Внесок Людмили Шевченко у підготовку двотомної колективної монографії «Українці» (1954 – початок 1960-х років). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2015. № 16. С. 102–120.
17. Глушко М. Етнографічне районування України: стан, проблеми, завдання. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2009. № 44. С. 179–214.
18. Гончар Г. Роль К. Г. Гуслистого у підготовці історико-етнографічної монографії «Українці». *Український історичний збірник*. 2010. № 13. С. 117–128.
19. Гончар Г. Актуальні проблеми української етнології 50–70-х рр. ХХ ст. у світлі епістолярного спілкування К. Г. Гуслистого з українськими колегами. *Етнічна історія народів Європи*. 2013. № 41. С. 100–104.
20. Косарик Д. М., Гуслистий К. Г., Горленко В. Ф. Сучасні етнографічні райони і локальні групи українського народу. *Українці. Історико-етнографічне дослідження* (макет). Київ, 1959. Т. 1. С. 27–31.
21. Куницький О. С. Робота відділу етнографії в 1954–1956 рр. *Наукові записки ІМФЕ АН УРСР*. 1958. Вип. IV. С. 161.
22. Нарада з питань етнографічних груп і локальних особливостей у культурі і побуті українського народу кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Наукові записки ІМФЕ АН УРСР*. 1958. Вип. IV. С. 162–171.
23. Науко В. І. *Пошуки. Роздуми. Студії*. Київ : Український письменник. 2013. 392 с.
24. Скрипник Г. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України – 85 років. *Народна творчість та етнографія*. 2006. № 5. С. 4–14.
25. *Українці: історико-етнографічна монографія* : у 2 т. : проспект. Київ, 1956. 19 с.
26. *Українці: історико-етнографічна монографія* : у 2 кн. / за ред. А. Пономарьова. Опішне : Українське народознавство, 1999. Кн. 1. 527 с. : іл.

References

1. *Archival Scientific Funds of Manuscripts and Audio-Recordings of M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine: Fund 14–5, Units of Issue 21–28: Monograph on the Collective Farm Village. Ethnographic Materials Collected by R. Kantor, M. Marchenko, V. Denysenko and O. Drutskiy in the village of Chervona Sloboda of Cherkasy District in Kyiv Region in 1947–1948* [in Ukrainian].
2. *Scientific Archives of M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine: Inventory 1, Dossier 9: Correspondence with the Presidium of the Academy of Sciences and the Bureau of the Department of Social Sciences on the Resumption of Activities of the Institute and Establishment of New Departments for 1944. Folios 44* [in Ukrainian].
3. *Scientific Archives of M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine: Inventory 1, Dossier 324: Reports and Correspondence with Party and Soviet Authorities on the Institute's Scientific Activity (January 13 – November 9, 1962). Folios 64* [in Ukrainian].
4. *Scientific Archives of M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine: Inventory 1, Dossier 12: Annual Report on the Implementation of the Institute's Research Plan for 1944. Folios 20* [in Ukrainian].
5. *Scientific Archives of M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine: Inventory 2 1, Dossier 19: Personal File of Dashkevych Vsevolod Yakovlevych, Head of the Ethnography Department (April 28, 1944 – August 13, 1948). Folios 34* [in Ukrainian].
6. *Scientific Archives of M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine: Inventory 1, Dossier 28: Resolution of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR and the Central Committee of the CP(b)U no. 1023 for July 2, 1945 and Act for August 31, 1945 on the Transfer of the Lviv Ethnographic Museum to the Lviv Branch of the Institute of Art Studies, Folklore and Ethnography. Folios 2* [in Ukrainian].
7. *Scientific Archives of M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine: Inventory 2, Dossier 19: Personal File of Stelmakh, Hryhorii Yukhymovych, a senior research fellow, head of the Ethnography Department (January 15, 1946). Folios 116* [in Ukrainian].
8. *Scientific Archives of M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine: Inventory 1, Dossier 306: Correspondence with Party and Soviet Authorities on the Institute's Activities (January 4 – November 25, 1961). Folios 26* [in Ukrainian].
9. *Scientific Archives of M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine: Inventory 1, File 273: Transcript of the Meeting of the Academic Council of the Institute on the Discussion of the 'Ukrainians' Layout for April 17–20, 1959. Folios 89* [in Ukrainian].
10. BEKH, Kateryna. Wedding and Marriage Ritual Topics on the Pages of the Folk Art and Ethnology Journal. *Folk Art and Ethnology*, 2025, no. 2, pp. 22–36. DOI: <https://doi.org/10.15407/nte2025.02.022> [in Ukrainian].
11. BEKH, Kateryna. Publication Activity of Young Scholars of M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine: Searching for New Perspectives in Humanities (1991–2020s). *Folk Art and Ethnology*, 2026, no. 1, pp. 8–27. DOI: <https://doi.org/10.15407/nte2026.01.008> [in Ukrainian].
12. BEKH, Kateryna. Socio-Cultural Practices and Everyday Life of Urban Population in Scientific Discourse (After the Published Materials of Folk Art and Ethnology Journal). *Ethnic History of European Nations*, 2026, iss. 78, pp. 53–61. DOI: <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2026.78.07> [in Ukrainian].
13. BONDARENKO, Halyna. Transformation of Customary and Ritual Culture, Moral and Value Orientations of Rural Population of the Dnipro Region (Village of Chervona Sloboda in Cherkasy District of Cherkasy Region). *Ukrainian Ethnoculture in the Context of Globalization Challenges*. Kyiv, 2014, pp. 52–61 [in Ukrainian].
14. HILEVYCH, Ihor. Ukrainian Ethnographic Science in the First Postwar Decade and Field Studies of Polissia. *Bulletin of Lviv University. Series History*, 2008, no. 43, pp. 34–53 [in Ukrainian].
15. HILEVYCH, Ihor. Field Ethnographic Studies of Ukrainian Polissia (Mid to Late 20th – Early 21st Century). An Author's Abstract of a Ph.D. Thesis in History: speciality 07.00.05 (Ethnology). Lviv, 2012, 19 pp. [in Ukrainian].
16. HILEVYCH, Ihor. Contribution of Liudmyla Shevchenko to the Preparation of the Two-Volume Collective Monograph *Ukrainians (1954 – Early 1960s)*. *Scientific Notebooks of the Historical Faculty of Lviv University*, 2015, no. 16, pp. 102–120 [in Ukrainian].
17. HLUSHKO, Mykhailo. Ethnographic Zoning of Ukraine: State, Problems, Tasks. *Bulletin of Lviv University. Series History*, 2009, no. 44, pp. 179–214 [in Ukrainian].
18. HONCHAR, Halyna. The Role of K. H. Huslysty in the Preparation of the Historical and Ethnographic Monograph "Ukrainians". *Ukrainian Historical Collection*, 2010, no. 13, pp. 117–128 [in Ukrainian].

19. HONCHAR, Halyna. Current Problems of Ukrainian Ethnology of the 1950s–1970s in the Light of Epistolary Communication of K. H. Huslysty with Ukrainian Colleagues. *Ethnic History of European Nations*, 2013, no. 41, pp. 100–104 [in Ukrainian].

20. KOSARYK, Dmytro, Kost HUSLYSTYI, Volodymyr HORLENKO. Contemporary Ethnographic Regions and Local Groups of the Ukrainian People. *Ukrainians. Historical and Ethnographic Study* (mock-up). Kyiv, 1959, vol. 1, pp. 27–31 [in Ukrainian].

21. KUNYTSKYI, Oleksa. Work of the Ethnography Department in 1954–1956. *Scientific Notes of IASFE of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR*, 1958, iss. 4, pp. 161 [in Ukrainian].

22. ANON. Meeting on Ethnographic Groups and Local Peculiarities in Culture and Everyday Life of the Ukrainian People (Late 19th – Early 20th Century). *Scientific Notes of IASFE of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR*, 1958, iss. 4, pp. 162–171 [in Ukrainian].

23. NAULKO, Vsevolod. *Searches. Reflections. Studies*. Kyiv: Ukrainian Writer, 2013, 392 pp. [in Ukrainian].

24. SKRYPNYK, Hanna. M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine is 85. *Folk Art and Ethnography*, 2006, no. 5, pp. 4–14 [in Ukrainian].

25. *Ukrainians: Historical and Ethnographic Monograph: In Two Volumes: Prospectus*. Kyiv, 1956, 19 pp. [in Ukrainian].

26. PONOMARIOV, Anatolii, editor. *Ukrainians: Historical and Ethnographic Monograph: In Two Books*. Opishne: Ukrainian Ethnology, 1999, book 1, 527 pp.: ill. [in Ukrainian].

Конфлікт інтересів

Автор не має потенційного конфлікту інтересів, який би міг вплинути на рішення про опублікування цієї статті.

Використання штучного інтелекту

Не використовувався.

Отримано / Received 07.04.2026

Рекомендовано до друку / Recommended for publishing 18.05.2026

Опубліковано / Published 26.05.2026